

УДК 008(477):130.2

Мищенко М. М.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ: ВІД КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО ДО УСВІДОМЛЕНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ДО АКТУАЛЬНОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ АРХЕТИПІЧНОГО АНАЛІЗУ)

Стаття присвячена аналізу українських національних архетипів та їх сучасній актуалізації. Архетипи є основами людського буття, окреслюючи місце людини в просторі, часі, історії. Національні ж архетипи відображають етнонаціональні аспекти культури і є сутнісними характеристиками нації. Актуальність дослідження українських архетипів зумовлена питанням їх осучаснення у зв'язку з новими реаліями, в яких розвивається українське суспільство та українська культура. Ці реалії в XXI столітті мають негативний характер, пов'язаний з кризою культури та духовності на фоні політичних та економічних проблем. Звернення до національних архетипів – це можливість віднайти себе в етичному вимірі (на рівні окремої людини), в національному (на рівні співвідношення себе із своїм народом, своєю нацією, традиціями) і в світовому (що проявляє себе у співвідношенні національного українського менталітету з загальносвітовими, універсальними цінностями).

Ключові слова: архетип, символ, міф, національна ідентичність, світогляд, колективне несвідоме.

Статья посвящена анализу украинских национальных архетипов и их современной актуализации. Архетипы являются основами человеческого бытия, обрисовывая место человека в пространстве, времени, истории. Национальные же архетипы отображают этнонациональные аспекты культуры и являются существенными характеристиками нации. Актуальность исследования украинских архетипов обусловлена вопросом их осовременивания в связи с новыми реалиями, в которых развивается украинское общество и украинская культура. Эти реалии в XXI веке имеют негативный характер, связанный с кризисом культуры и духовности на фоне политических и экономических проблем. Обращение к национальным архетипам – это возможность найти себя в этическом измерении (на уровне отдельного человека), в национальном (на уровне соотношения себя со своим народом, своей нацией, традициями) и в мировом (что проявляет себя в соотношении национального украинского менталитета с мировыми, универсальными ценностями).

Ключевые слова: архетип, символ, миф, национальная идентичность, мировоззрение, коллективное бессознательное.

This paper presents the analysis of Ukrainian national archetypes and their contemporary actualization. Archetypes are the foundations of human existence, outlining place of man in space, time and history. National archetypes reflect ethnic aspects of culture and are essential characteristics of a nation. The research of Ukrainian archetypes is relevant to the issue of their modernization according to the new realities, in which Ukrainian society and Ukrainian culture develop. These realities in the 21st century have a negative nature, which is associated with the crisis of culture and spirituality in the background of political and economic problems. An appeal to national archetypes is an opportunity to find oneself in ethical (at the individual level), national (in attitude to one's own people, nation and traditions) and global (in relation between Ukrainian national mentality and global universal values) dimensions.

Key words: archetype, symbol, myth, national identity, world-view, collective unconscious.

На початку XX століття К. Г. Юнг в своїх дослідженнях застосовує поняття «архетипу» для позначення первинних моделей, що містяться в колективному несвідомому. *Архетип* (гр. мова – «першообраз») мислиться як прототип, первісний і першопочатковий образ. За Юнгом, у несвідомому існує група перманентних елементів, які є обов'язковим набором образів несвідомого, головним джерелом властивих всім людям основних мотивів та образів, примітивних спогадів. Окрім Юнга, дослідженням архетипів займалися Дж. Хіллман, Р. Чейз, Н. Фрай, Є. Мелетинський. Серед українських дослідників: А. Кримський, В. Даниленко, Л. Тарнашинська, А. Шестак, А. Нямцу, Н. Зборовська. *Архетипічний аналіз* на сьогодні став методологічною засадою вивчення функціонування ідентичних образів в різних культурах. Так, Нортон Фрай розробив власну теорію літературних архетипів. Єлезар Мелетинський визначає архетипи як коди, що дозволяють декодувати тексти. Ніла Зборовська – вперше здійснила

спробу означити координати української національної літератури в психоаналітичному контексті, Оксана Когут – в українській драматургії, Зоряна Лановик – визначила архетипну парадигму як всеохоплюючий метатекстуальний контекст Біблії.

Архетипи цікаві не тільки як несвідомі психічні структури, а й як культурні феномени. Безумовно, архетипи колективного несвідомого є перш за все психічними структурами, першообразами. Але з часом, відповідно до місця, часу, умов, середовища – вони стають символами та образами, набираючи форм в художній творчості. *Художнє представлення архетипів* є їх перекладом на мову сучасності. Саме в культурному та мистецькому вимірі архетипи проявляють себе перш за все. Це – перший вимір існування архетипів. Другий – це *пам'ять*, що є основою історичної, соціальної зміни буття. Архетипи тут виконують функцію соціальної пам'яті, містять в собі знання та досвід народу. «Унікальність архетипу в тому, що він постає не лише в контексті мудрого минулого, а й допомагає вибудовувати орієнтири сучасного» [3, с. 23]. В кожен момент існування народу піднімаються ті архетипічні смисли, що відповідають запитам сучасності, розуміння людей. *Грунтовне дослідження, актуалізація способу функціонування архетипічних сюжетів, образів, мотивів – можуть слугувати своєрідними сценаріями розвитку окремих народів.* Все залежить від того, які саме архетипи будуть затребувані часом, в якій формі вони знову з'являються в свідомості людей.

З позиції архетипічного аналізу можна розглянути й поняття *культурного коду*, ядром якого є народний менталітет. Визначальні риси того чи іншого народу та його ментальних рис знаходять своє втілення в культурних архетипах. Вони проявляють себе скрізь історію, культурні трансформації, фольклор, художню творчість, окреслюючи себе і в просторі сучасності. *Міжкультурну комунікацію* тоді, відповідно, можна представити як освоєння національного світосприйняття іншої культури, через вивчення культурних архетипів, значимих для народу протягом його існування, народних міфів, символів. Символи – це архетипічні уявлення, результат спільної роботи свідомості і колективного несвідомого. Система етнічних символів є системою кодування національного характеру та уявлень етносу про себе та світ. Культурні архетипи є своєрідними когнітивними зразками, на які орієнтується індивідуальна поведінка і в яких в скороченій формі зберігається родовий досвід. Чинниками формування соціокультурного досвіду є обраний тип життєустрою та географічне положення.

Українські архетипи проявляють себе як символи у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях і є узагальненим досвідом наших предків. Одним з найголовніших та значимих серед українських національних архетипів є архетип «Дому». Дім, що предстає як батьківська хата, мала Батьківщина, праобраз України, а в часи складної історичної ситуації – як образ руїни, пустки, зболеної української землі. Ознака, властива менталітету українського народу – посилене емоційне начало, яке формує відповідні естетичні і художні категорії, що успішно функціонують в українській культурі. Також у характеристиці українців великого значення надається такій рисі духовності, як надзвичайно тісний внутрішній зв'язок із землею, чуйне ставлення до природи, тому тема землі в українській культурі стала традиційною. Сьогодні для сучасного суспільства характерний феномен людини-монади. Буди людиною-монадою – значить бути заглибленим в свій внутрішній світ, що не співвідносить себе з суспільством, з нацією. «Монадна особистість» ХХІ століття пов'язана, перш за все, з кризою національної свідомості, коли у внутрішньому світі людини відсутнє співвідношення з колективністю, своїм народом, своїми предками. «Монадність» міститься у втраті зв'язку з минулими поколіннями і їх духовним надбанням. Звернення до архетипу «Дому» тоді – це не лише пошук себе та свого місця в світі, а пошук себе в ланцюгу поколінь та національному вимірі.

Близьким до архетипу «Дому» є архетип «Поле» – життєвий топос, що допомагає посісти відповідне місце в Всесвіті. Це найбільш крихкий, але й найбільш актуальний аспект української культури, зумовлений історично втратами своєї національної ідентичності. Проблема відродження цього архетипу сьогодні – це проблема усвідомлення українцями себе після 1991 року нарешті як нації, своєї унікальності поряд з іншими народами. Ця проблема залишається актуальною в 2013-2014 рр. через події Євромайдану, анексії частини української території, воєнних подій в Україні. На шляху подолання розриву світоглядних засад, нівеляції цінностей, втрати духовних орієнтирів у сучасному українському соціумі важливе значення набуває дослідження позачасових носіїв культури, які мають національний характер – для згуртування та самоусвідомлення.

Архетипи «Дому» та «Поля» мають своє продовження в архетипі «Матері». Архетип «Великої Матері» виник під впливом магічної причетності людини до землі. Символ землі в українському менталітеті відповідає аграрним началам української цивілізації, обрядово-календарним циклам життя. Вважалося, що земля зберігає і передає українцям силу і славу предків. Цьому відповідають українські легенди про створення людини з глини. Ця ж тематика присутня і в сучасній українській культурі. Так, режисер В. Васянович в 2004 році створює короткометражну артхаусну стрічку «Проти сонця», що стала переможцем кінофестивалю «Контакт» в 2005 році, і в якій головний герой, втікаючи від буденності, опиняється на острові та створює для себе із глини ідеальну жінку. Присутність архетипу «Матері» в українській культурі є стійкою. Це і символізація зародження життя, творення світу, витоків буття. Материнський код також відображається на рівні мега-архетипу – України. В культурі прояв архетипу «Матері» знаходить себе від найрізноманітніших образів жінок (в тій же українській літературі) до образів, що символізують порятунок, захист, джерело життя, затишок, мудрість, милосердя. Часто звернення до архетипу «Матері» відбувається через відчуття незахищеності, пошуку духовної опори в світі, зокрема й через призму національної парадигми – символів країни, хати, раю. Зв'язок матері та України – є священним та непорушним. Також можна прослідити домінування жіночого начала в українській етнографії, що свідчить про матриархальну ментальність українців.

Провідний і визначальний архетип української культури – «Світло». Образи вогню та світла ідентифікуються як відповідні самому життю, сенсу, мудрості. У творчості українських письменників Г. Сковороди, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка архетипи вогню та сонця означають відродження, серце, сили людського духу, страждання та боротьби, любові, просвіти, життя. Архетип «Світла» тісно взаємопов'язаний із архетипом «Храму» – це святині, що людиною сповідаються. «Храм» містить в собі українську духовність, сакральний вимір буття і, звичайно, мораль. Українська духовність пов'язана з православною традицією, ґрунтується на етиці православ'я. Мудрість як *Софія* є основою і Храму, і Світла – це цілісність світу, божественна впорядкованість. Не випадково в Київській Русі був поширений іконографічний образ Богородиці-Софії. «<...> ім'я “Софія” означає <...> тайну людської гідності в її християнській інтерпретації» [10, с. 547].

Лінія безперервності, що веде з прадавніх часів Київської Русі і сягає сьогодення – це архетип «Часу». Він демонструє не лише витoki українського народу, а є й архетипом зв'язку поколінь, архетипом єднання. Стан культурної кризи, зумовленої розірваністю між старою і новою культурними ареалами, формами світосприйняття є тим моментом, що актуалізує звернення до цього архетипу. Тому дослідження архетипу цікаве не лише як історико-філософська ретроспектива світогляду, а й як позачасова універсальна форми ретрансляції духовності в її співвідношенні з реальністю. Вивчення образних архетипів дозволяє усвідомити структуру пам'яттєвих пластів народної свідомості, які визначають домінанти ментальності народу як кодову знакову систему, що передається від покоління до покоління. В контексті етногенезу архетип «Часу» є каркасом для позначення витоків та перспектив розвитку народу.

Риси суспільної кризи проявляються у відсутності сталої системи координат, феномені «розгубленої української людини». Необхідність відродження на духовному рівні, заглиблення в проблеми української нації, стимулюють дослідження етнопсихіки українців. Сьогоднішні соціальні міфи, що конструюються та функціонують в суспільстві, мають за мету звернення людини до символу єднання, боротьби, буттєвого самовизначення. Активне залучення архетипних символів сприяє як свідомій так і несвідомій реакції на них. Це сприяє збереженню генофонду нації, доносячи до нащадків досвід минулих поколінь. Разом з тим, саме архетипи активно застосовуються для маніпуляції в соціумі. «Сюжетні архетипи – значення / коди, що можуть трансформуватися, змінювати контекст, набувати “надбудови”, інтертекстів, цитат, традиційних образів і сюжетів, врешті, формувати цілі системи симулякрів, стилізацій <...>» [3, с. 386]. Так, використання архетипічних сюжетів в рекламі впливає на вибір тих чи інших товарів та послуг. Звернення до національних традицій формує певний образ політика, штучно створений іміджмейкерами для втілення ідеї єднання з народом тощо. Старі і нежиттєві архетипи отримують нове життя та нові інтерпретації. Наприклад, архетип «Герою» як екзистенційна властивість сутності людського Я, що за умов граничних ситуацій буттєвості уособлює не лише вищий ступінь мужності, а й утілює певні риси національного героя, дії

якого направлені на перетворення, вдосконалення життя людської спільноти, актуалізується сьогодні у зв'язку з АТО. Незаперечною сьогодні залишається нагальна потреба у виробленні стабільного українського культурного канону. В центрі нової системи світовідчуття має стати живий міф – основоположний для набуття власної Батьківщини.

Ми обмежилися в рамках статті деякими архетипами, що відіграють сьогодні важливу роль. За С. Кримським, саме спорідненість національних і загальнолюдських архетипів є передумовою вивільнення духовного життя нації в ситуації одноразовості – у простір вічності. Звернення до архетипів – це особливий методологічний ракурс, в якому завдяки перетворенню минулого у символ твориться смисл майбутнього, що актуально в нових історичних та політичних українських реаліях, коли переосмислюється вся культурна парадигма та ведеться пошук нових шляхів національної ідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базів Л. М. Амбівалентність архетипу матері в українській модерній літературі (на матеріалі творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка та О. Кобилянської) : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Л. М. Базів ; Київ. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – Київ, 2013. – 18 с.
2. Ковтун Н. М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції : історико-філософський контекст : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 09.00.05 / Н. М. Ковтун ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2008. – 20 с.
3. Когут О. В. Архетипні сюжети й образи в сучасній українській драматургії (1997-2007 рр.) : монографія / Оксана Когут. – Рівне : НУВГП, 2010. – 440 с.
4. Кримський С. Архетипи української культури / С. Кримський // Вісник НАН України. – № 7-8. – С. 74-87.
5. Лебединцева Н. М. Українська поетична свідомість кінця ХХ ст.: трансформація архетипу Великої Матері : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Н. М. Лебединцева ; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2003. – 24 с.
6. Матвейчук Н. І. Відображення архетипів української культури в народних казках / Н. І. Матвейчук // Вісн. Нац. ун-ту водного господарства та природокористування / [редкол.: Гурін В. А. (відп. ред.) та ін.]. – Рівне, 2009. – Вип. 3 (47), Ч. 3. – С. 231-236.
7. Мединська Ю. Я. Фемінні архетипи українського етносу / Ю. Я. Мединська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2006. – 202 с.
8. Нечипорук Т. Використання архетипів в сучасній телевізійній рекламі / Т. Нечипорук // Наук. зап. Сер. Культура і соціальні комунікації. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2009. – Вип. 1. – С. 120-128.
9. Сало Г. Символ та архетип у народній ліро-епічній творчості українців / Г. Сало // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Філологічні науки / [голов. редкол.: В. В. Масненко (голов. ред.) та ін.]. – Черкаси, 2005. – Вип. 76. – С. 127-136.
10. Сергей Аверинцев. София-Логос. Словарь : [собрание сочинений] / [под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова]. – К. : Дух і літера, 2006. – 912 с.
11. Федь І. А. Українська ікона як архетип / І. А. Федь // Мультиверсум / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2004. – Вип. 41. – С. 134-143.
12. Шевчук М. П. Відображення архетипів української культури у творчості Т. Шевченка / М. П. Шевчук // Наук. зап. Сер. Культурологія. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2006. – Вип. 1. – С. 259-267.